

Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda

I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu
28-30 Mayıs 2010

Editör
Selçuk Coşkun

BAKÜTAM

Bayburt Kültürü ve Tarihi Uygulama ve
Araştırma Merkezi

© 2014 Bayburt Üniversitesi Rektörlüğü

*Bu eserin tüm yayın hakları, Bayburt Üniversitesi Rektörlüğüne aittir.
Yayıncının yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve
elektronik ortama taşınamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.*

*Bu kitapta yer alan tüm yazıların dil, bilim ve hukuk açısından sorumluluğu
yazarlarına aittir.*

ESER ADI : Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda
I.Ekmelüddîn Babertî Sempozyumu

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI NO : 5

ISBN NO : 978-605-61893-5-7

Tasarım : Muhammet S.KARACA

Baskı : Zafer Ofset
Yenikapı Caddesi No.1
25100 Yakutiye / ERZURUM
0442 234 22 85

BÂBERTÎ'YE NİSPET EDİLEN BİR FİRAK RİSALESİ HAKKINDA TESPİTLER VE MÜLAHAZALAR

Kadir Gömbeyaz

Giriş

Bazı kütüphane kayıtlarında *Risâle fi beyâni'l-mezâhibi'l-bâtüle ke'r-Re-vâfız ve'l-Havâric*,¹ *Ehlül-Ehvâ ve'l-Bid'aya Ait Bir Risâle*,² *Risâle fi ashâbi'l-ehvâ ve'l-bida*,³ *Risâle fi beyân fıraki'z-zelle*,⁴ *Risâle fi asli'l-ehvâ ve'l-bida*⁵ gibi isimlerle Ekmelüddîn el-Bâbertî'ye (ö. 786/1384) nispet edilen küçük hacimli yazma halindeki *fırak* risâlesi, Bâbertî'nin hayatından ve eserlerinden bahseden tabakât kitaplarında zikredilmemektedir.⁶ Ancak risâlenin yazma nüshalarının sonunda, belki de kütüphane kayıtlarına Bâbertî'nin eseri olarak geçmesinin

¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, no. 656, vr. 223a-223b.

² Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, no. 706, vr. 196b-197a.

³ Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, no. 771, vr. 98a-99a.

⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2817, vr. 67b-68a. Risâlenin müellifi kayıtlara *Şeyhülİslâm Ekmeleddin* şeklinde geçmiştir. *Risâle fi beyân farki'z-zelle* adıyla bir başka nüsha Bayburti Ekmeliddun Muhammed şeklinde müellif kaydıyla Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2851, vr. 55b-57b'de kayıtlıdır.

⁵ Konya İl Halk Kütüphanesi, no. 218/1, vr. 1b-4a.

⁶ Örnek olarak bkz. İbn Hacer el-Askâlânî, *İnbâu'l-gumr bi ebnâi'l-'umr*, I-IV, (thk. Hasan Habeshi), Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1389/1969, I/298; a. mlf., *ed-Dürerül-Kâmine fi Ayâni'l-Mieti's-Sâmine*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1414/1993, IV/250-251; İbn Tagriberdî, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, (nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992, XI/248; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Bugyetül-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nübât*, I-II, 2. bsk., (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1399/1979, I/239-240; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zehab fi abbâri men zehab*, I-X, (thk. Abdülkâdir el-Arnâût & Mahmûd el-Arnâût), Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1413/1992, VIII/504-505.

de sebebi olan, risâlenin müellifinin “*Şeyh Ekmelüddin*” olduğu kaydı yer almaktadır. “*Şeyh Ekmelüddin*” nisbesi Ekmelüddin Bâbertî’yi ifade etmek üzere kullanıldığı için bu eserin Bâbertî’ye ait olabilme ihtimali kuvvet kazanmaktadır. Öte yandan risâlenin metni yakından incelendiğinde itikâdî fırka tasniflerinde *Hanefî Usûlü* diye adlandırabileceğimiz bir usûlün takip edildiği görülmektedir. 73 Fırka Hadisi olarak bilinen “*İslâm ümmetinin 73 fırkaya bölüneceği ve bunlardan biri hariç hepsinin cehennemlik olduğu*” nu bildiren hadisi esas alan bu usûle göre, hadiste geçen 73 rakamına, ana fırkaları 6’ya ve her birini de kendi içinde 12’ye bölerek ve buna da “kurtuluşa eren fırka”yı (*fırka-i nâciye*) ekleyerek ($6 \times 12 = 72 + 1 = 73$) şeklinde bir formülle ulaşılmaktadır. Hanefiliğin sıkı bir takipçisi olduğu bilinen Bâbertî’nin fırka tasnifi hususunda Hanefîlere özgü bu usûle uygun olarak bir fırak risâlesi yazmış olabileceği pekâlâ düşünülebilir.

İşte bu çalışma, bu risâlenin bazı katalog kayıtlarında belirtildiği şekliyle Bâbertî’ye ait olup olmadığını birtakım ipuçlarından yola çıkarak sorgulayacak ve bir hükme varmaya çalışacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde de risâlenin muhtevası ve gerçekleştirilen fırka tasnifinin özellikleri hakkında bilgi verilecek ve bazı tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

1. Risâlenin Aidiyeti

Bu risâlenin Bâbertî’ye ait olup olmadığını, Bâbertî’den hayatından ve eserlerinden bahseden kaynaklardan tespit edebilmemiz mümkün görünmemektedir. Zira bu kaynaklar, yukarıda da belirtildiği üzere, onun böyle bir eserinden bahsetmezler.

Risâlenin ona ait olabileceğini düşündüren en önemli sebep, yazma nüshaların sonuna düşülen, eserin müellifinin “*Şeyh Ekmelüddin*” olduğu kayıdır. Ayrıca risâledeki fırka tasnifinin özellikleri de Bâbertî’ye ait olma ihtimalini desteklemektedir. Bu nedenle, risâlenin nüshalarının ve risâledeki fırka tasnifinin, eserin Bâbertî’ye ait olup olmadığı araştırmasında bize ne gibi veriler sunduğu hususunu ele almak faydalı olacaktır.

1. 1. Risâlenin Yazma Nüshaları

Risâlenin yazma nüshaları incelendiğinde bu nüshaların birkaç grup altında toplanabileceği söylenebilir:

1. 1. 1. Bâbertî’ye Nispet Edilen Nüshalar

Risâlenin nüshalarının bir kısmı kütüphane kayıtlarında Bâbertî’ye nispet edilmiştir. Bunun sebebi, çok büyük ihtimalle risâlenin sonuna düşülen, müel-

lifin “Şeyh Ekmelüddîn” olduğu kaydı ve bu nisbenin Bâbertî için kullanılıyor olmasıdır. Kütüphane kayıtlarına Bâbertî'nin eseri olarak kaydedilen bu nüshalar arasında şunlar sayılabilir:

- Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, no. 656, vr. 223a-223b.

Bu nüsha, kayıtlara *Risâle fi beyâni'l-mezâhibi'l-bâtüle ke'r-Revâfız ve'l-Havâric* şeklinde kaydedilmiştir. Bu kaydın sebebi muhtemelen nüshanın baş tarafındaki kenar boşluğuna düşülen “*Hâzibi risâletün liş-Şeyh Ekmelüddîn fi beyâni mezâhibe bâtiletin ke'r-Revâfız ve'l-Hâriciyye ve'l-Kaderiyye ve gayri zâlik*” notudur. Bu not esas alındığı takdirde eseri *Risâle fi beyâni'l-mezâhibi'l-bâtüle ke'r-Revâfız ve'l-Hâriciyye ve'l-Kaderiyye ve gayri zâlik* şeklinde adlandırmak daha uygun olacaktır.

Risâlenin sonuna “*Bu risâlenin müellifi Şeyh Ekmelüddîn'dir*” ibaresi konmuştur. Ayrıca risâlenin sonunda yer alan 995 (1586) rakamı, yazılış tarihini göstermektedir.

- Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, no. 706, vr. 196b-197a.

Ehlü'l-Ehvâ ve'l-Bid'aya Ait Bir Risâle adıyla kataloga kaydedilen bu nüsha diğerine nazaran daha okunaklıdır. Risâlenin baş tarafına farklı bir kalemle yana yatık bir şekilde *Ekmelüddîn el-Bâbertî* ibaresi yazılmıştır. Bu risâlenin de sonuna “*eş-Şeyh Ekmelüddîn'indir*” ibaresi düşülmüştür. Risâlenin yazılış tarihi belli değildir.

- Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, no. 771/9, vr. 98a-99a.

Risâle fi esbâb al-ehvâ ve'l-bida' şeklinde kaydedilen nüshanın sonunda “*Bu risâlenin müellifi Şeyh Ekmelüddîn'dir*” ibaresi yazılmış ve kırmızı mürekkeple 1142 (1729-30?) tarihi düşülmüştür.

Bazı modern çalışmalarda nüshanın yer aldığı kütüphanenin ismi sehven Hacı Mahmud Efendi şeklinde verilmektedir.⁷ Ancak doğrusu H. Hüsnü Paşa olmalıdır.

- Konya İl Halk Kütüphanesi, no. 218/1, vr. 1b-4a.

Risâle fi asli'l-ehvâ ve'l-bida' adıyla kaydedilen nüshanın müellifi *Ekmel el-din Babertli* şeklinde kaydedilmiştir. Nüsha incelenip diğer nüshalarla karşılaştırıldığında ilk sayfası ile ikinci sayfası arasında bir kopukluğun olduğu ve

⁷ Kumbasar, H. Murat, “Ekmelüddin Bâbertî ve Ebû Hanife İle İlgili Bir Risalesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, 13/41 (Güz 2009), s. 245.

risâlenin önemli bir bölümünün nüshadan düştüğü anlaşılmaktadır. Risâlenin en dikkat çeken yönü sonuna düşülen ferağ kaydıdır. Zira bu kayıtta risâlenin telif ferağı da belirtilmiştir. Burada “*Şeyhünâ el-İmâm Şeyhül-İslâm muhabbetül-enâm kıdvetül-muhakkikin vârisül-mürselin eş-Şeyh Ekmelüddin teğammedu’llâhu bi ğufrânihi fi sâbi’a ‘aşere zi’l-ka’de senete sittin ve semânin ve seb’i mi’e ve veka’âl-ferâğu min tesvîdi ‘alâ yedi’l-‘abdi’z-za’if Ali b. Mahmûd senete 961 fi ye’vmi’l-cumu’a...*” demektedir. Buna göre eserin yazılış tarihi 17 Zü’l-ka’de 786 (31 Aralık 1384) olmaktadır. Müellifin ismi Bâberti’yi göstermekte, tarih de Bâberti’nin vefat ettiği yıl olan 786’ya işaret etmektedir. Ancak Bâberti’nin 19 Ramazan 786’da (4 Kasım 1384) vefat ettiği birçok kaynakta zikredilmektedir.⁸ Şayet kaynaklarda zikredilen bu vefat tarihinin doğru olduğu kabul edilirse, müstensihın telif ferağında bir yanlışlık yaptığını veya esas aldığı nüshada yazan doğru telif ferağını yanlış okuduğunu düşünebiliriz. Eğer telif ferağı doğru kabul edilirse, o zaman kaynaklar Bâberti’nin vefat tarihinde hata yapmışlar demektir. Ancak genelde kaynakların bu tarihi vermeleri ve farklı bir tarihten bahsedilmemiş olması telif ferağına dair kaydın hatalı olması ihtimalini güçlendirmektedir. Bu da, eserin telif tarihini tespit etme ve Bâberti’ye ait olup olmadığına dair kesin bir yargıya varma ümidimizi boşa çıkarmaktadır.

- Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2817, vr. 67b-68a.

Risâle fi beyân fıraki’z-zelle adıyla kaydedilen nüshanın katalog kaydında müellifi olarak *Şeyhül-İslâm Ekmelüddin* ismi verilmiştir. Son kısmında “*Şeyhimiz el-İmâm Şeyhül-İslâm Ekmelüddin telifinin ferağı 1002 yılı 17 Zü’l-ka’de’dir*” demektedir ki, burada muhtemelen bir karışıklık mevcuttur. Zira Konya nüshasında da telif ferağı 17 Zü’l-ka’de olarak belirtilmiş ama sene 786 olarak verilmişti. Muhtemelen müstensih bu tarihi okuyamamış ve istinsah tarihini yani 1002 yılını yazmıştır.

- Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2851, vr. 55b-57b.

Katalog kaydında *Risâle fi beyân farki’z-zelle* adıyla ve müellif ismi *Bayburti Ekmeliddun Muhammed* şeklinde kaydedilen nüshanın sonunda tıpkı bir önceki nüshanın sonunda yer alan tarih kaydı düşülmüştür: “*Şeyhimiz el-İmâm Şeyhül-İslâm Ekmelüddin telifinin ferağı 1002 yılı 17 Zü’l-ka’de’dir*”.

⁸ Örnek olarak bkz. İbn Hacer el-Askâlâni, *İnbâu’l-gumr*, I/298; İbn Tagriberdi, *en-Nücümü’z-zâhire*, XI/248; Süyûtî, *Bugyetül-vu’ât*, I/240; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zebebe*, VIII/505. Bâberti’nin yaşadığı döneme en yakın müelliflerden biri olan Makrîzî (ö. 845/1442) eserinde gününü vermese de Bâberti’nin Ramazan ayında vefat ettiğini yazmaktadır. Bkz. Makrîzî, *Takyyüddin Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Ali, el-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr bi zikri’l-hıtat vel-âsar*, I-II, Beyrut: Dâru Sâdir, ts., II/421.

Ayrıca bu nüshaların dışında ele aldığımız bu risâle üzerine bir bildiri sunan ve bildirinin yayımlanan metninde risâleyi tercüme eden Arif Yıldırım'ın kullandığı nüshadan da bahsetmek gerekir.⁹ Yıldırım'ın kendi özel kütüphanesinde bulunan bu nüsha, kendi beyanına göre, Çorbacızade lakaplı Ali oğlu Muhammed tarafından 1087'de (1676) istinsah edilmiş bir yazma mecmuanın 132a-133b varakları arasında yer almaktadır. Tercüme metinden hareketle bu nüshanın, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, no. 656, vr. 223a-223b'deki nüsha ile birebir aynı metne sahip olduklarını söyleyebiliriz. Yıldırım, bu eserin özel bir adı olmadığını belirttikten sonra yazma mecmuanın fihristinde ona *Risâle-i Hadis-i Şerif-i Seteferiku Ümmeti* şeklinde bir isimlendirme yapıldığını aktarır.

1. 1. 2. Müellifi Belirtilmeyen Nüshalar

Risâlenin bazı nüshaları kütüphane kayıtlarında müellif ismi belirtilmeden kaydedilmiştir. Ancak metinler incelendiğinde Bâberti'ye nispet edilen risâle ile aynı oldukları görülmektedir.

- Süleymaniye Kütüphanesi, A. Tekelioğlu, no. 872, vr. 195b-196b.

Risâle fi aksâmi'l-esnâfi'l-mezâhib adıyla kaydedilen nüshanın müellifi belirtilmemiştir. Sonunda “*Şeyhü'l-İslâm ve'l-müslimîn Ekmelüddîn'in hattından naklolunmuştur*” yazmaktadır. Nüshanın yazılış tarihi belli değildir.

- Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3796/28, vr. 94b-95a.

Risâletü'l-Fırak el-Zallati adıyla kaydedilmiş, yazarı belirtilmemiştir.

- Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, 722/2, vr. 26a-27b.

Risâle fi'l-fırak zalla adıyla kaydedilen nüsha, “*Şeyh Ekmelüddîn rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsi'aten*” ibaresiyle başlar. Risâlenin ismi bismelenin hemen evvelinde “*hâzâ risâle-i fırak-i dâlle*” olarak belirtilir. Bâberti'nin ismi bu nüshada risâlenin sonunda değil başında verilmiştir.

⁹ Bilgi için bkz. Yıldırım, Arif, “Ünlü İlim ve Fikir Adamı Bayburtlu Şeyh Ekmelüddîn Muhammed Babertî'nin Yazma 73 Fırak Risâlesinin Karşılaştırmalı ve Açıklamalı Tercümesi”, *10. Yılında Bayburt Vilayeti Sempozyumu (17-19 Temmuz 1999)*, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2002, II/97-113. Bu bildiriye ulaşmam konusunda yardımlarını esirgemeyen bildiri sahibi Arif Yıldırım'a ilgi ve desteği sebebiyle şükranlarımı sunuyorum.

- *Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, no. 18145/6, vr. 38b-40b.*

Risâle fi beyâni'l-fırakî'd-dâlle şeklinde müellifi meçhul olarak kaydedilen nüsha Bâbertî'ye nispet edilen risâledir. Hattı oldukça güzel olan nüshanın sonunda “*Bu risâlenin müellifi Ekmelüddin'dir*” demektedir.

1. 1. 3. Başka Müelliflere Nispet Edilen Nüshalar

Risâlenin tespit edebildiğimiz bazı nüshalarının Bâbertî'ye değil de başka müelliflere özellikle İbni Kemal Paşa'ya nispet edildiği, hatta bu nüshalara dayanılarak onun eseri olarak tahkik edilerek yayımlandığı görülmüştür.¹⁰

- *Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, no. 3711/20, vr. 114b-116a.*

Risâle fi'l-fırakî'd-dâlle adıyla İbni Kemal Paşa'ya nispet edilen nüsha incelendiğinde Bâbertî'ye nispet edilen risâle ile aynı olduğu, yalnızca diğer pek çok nüshada belirtilen “*Bu risâlenin müellifi Şeyh Ekmelüddin'dir*” notunun yer almadığı görülmektedir. İstinsah tarihi 1123 (1711) olarak verilen nüshanın baş kısmında “*İbni Kemal Paşazâde'nin risâlesi*” notu düşülmüştür. Muhtemelen bu not, risâlenin, kataloglara İbni Kemal Paşa'nın eseri olarak kaydedilmesine sebep olmuştur. Yine risâlenin öncesinde ve sonrasında İbni Kemal Paşa'nın başka risâlelerinin de yer almış olması bu yanlışlığı desteklemiş olabilir.

İbni Kemal Paşa'nın risâlelerini bir araya getiren yazma mecmualarda bu risâlenin değil de Şehristânî çizgisinde Eş'arî fırak geleneğini yansıtan başka bir fırak risâlesinin bulunuyor olması da,¹¹ bu risâlenin ona ait olamayacağı kanaatini güçlendiren bir durumdur.

¹⁰ İbn Kemal Paşa, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa, *Risâle fi tafsi'l-fırakî'l-İslâmiyye, Hamsü Resâil fi'l-fırak ve'l-mezâhib* içerisinde 3. risâle olarak, (thk. Seyit Bahçivan), Kahire: Dâru's-Selâm, 1425/2005, ss. 127-161.

Muhakkik, İbn Kemal Paşa'ya nispet ederek yayımladığı bu risâlenin tahkikinde hemen aşağıda zikredilecek olan Laleli nüshası ile daha önce “müellifi belirtilmeyen nüshalar” arasında saydığımız Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 3796/28, vr. 94b-95a; Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2851, vr. 55b-57b; Süleymaniye Kütüphanesi, A. Tekelioğlu, no. 872, vr. 195b-196b nüshalarını esas almıştır. Ancak yukarıda belirttiğimiz üzere son üç nüsha, kataloglara müellifi meçhul olarak kaydedilmiştir. Buna rağmen muhakkik muhtemelen Laleli nüshasının baş tarafına düşülen nota itibar ederek nüshanın İbn Kemal Paşa'ya ait olduğunu düşünmüştür. Risâlenin tahkik edilmiş metninin bitiminde düştüğü dipnotta Atıf Efendi ve A. Tekelioğlu nüshalarının sonunda risâlenin Şeyh Ekmeleddin tarafından yazıldığı kayıtlarının yer aldığını belirten muhakkik, yine de eserin İbn Kemal Paşa'ya aidiyetine hükmetmiş görünmektedir.

¹¹ İbn Kemal Paşa'nın tam 61 risâlesini bir araya getiren Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, no. 186 ve Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, no. 1028'deki mecmualar ile 31 risâlesini

1. 2. Risâledeki Fırka Tasnifi

İtikâdî fırkaları ele almak, onların sapıklığını ve batılığını göstermek amacıyla yazılan risâlede benimsenen fırka tasnifine bakıldığında, itikâdî fırka tasnifinde *Hanefî Usûlü*¹² olarak adlandırabileceğimiz bir usulün takip edildiği görülmektedir. Bu usulün ve risâledeki fırka tasnifinin genel özellikleri bir sonraki başlıkta işlenecektir. Ancak burada risâlenin Hanefî usulünün tüm tipik özelliklerini taşıması ve bu geleneğin içerisinde yazılmış bir eser olması hasebiyle, Hanefî mezhebine sıkı bağlılığı ile tanınan Ekmelüddin el-Bâbertî'nin böyle bir eseri kaleme almış olabileceğini düşünmenin hiç de imkân dışı bir durum olmadığı belirtilmelidir. Risâledeki bu Hanefî fırak tasnifi, risâlenin çeşitli nüshalarındaki Bâbertî'ye aidiyet kayıtlarının gerçekliğini güçlendirmektedir. Zira, şayet risâlede Hanefî usulü dışında bir başka tasnif yöntemi tercih edilmiş olsaydı, bu durum sıkı bir Hanefî olan Bâbertî'nin niçin başka bir tasnif yöntemini tercih ettiği sorusunu gündeme getirecek, eserin ona ait olmayacağı yönündeki düşünceyi kuvvetlendirecekti.

2. Risâlenin Muhtevası

Bâbertî'ye nispet edilen bu risâle oldukça muhtasar bir eserdir. Eser incelendiğinde aşağıda da belirtileceği üzere Hanefî Fırak Geleneği'nin, tüm karakteristiklerini yansıtan tipik bir üründür. Eserin çatısı başlıklar halinde şu şekilde maddeleştirilebilir.

---

toplayan Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, no. 1031; 41 risâlesini toplayan Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, no. 653 ve 34 risâlesini muhtevi Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, no. 5999'da yer alan mecmualar içerisinde Babertî'ye nispet edilen risâle mevcut olmayıp yukarıda belirttiğimiz Eş'arî geleneği yansıtan fırak risâlesi yer almaktadır. Eş'arî çizgideki bu fırak risâlesi yine Seyit Bahçıvan'ın zikri geçen tahkikinde *Risâle fi beyâni'l-fırakı'd-dâlle* adıyla 165-192. sayfaları arasında yayımlanmıştır.

¹² Bazı kaynaklarda *Doğu Hanefî Fırak Geleneği* veya *Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği* olarak isimlendirilen bu itikâdî fırka tasnif usulü geleneği hakkında detaylı bilgi için bkz. Lewinstein, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Kharwârij in Two Fırak Tradition*, (Doktora Tezi), Princeton University, 1989; a.mlf., "Notes on Eastern Hanafite Heresiography", *Journal of the American Oriental Society*, 114/4 (1994), ss. 583-598, bu makalenin Türkçe tercümesi için bkz. "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar", (Sönmez Kutlu & Muzaffer Tan), *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik -Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi-* içinde, (haz. Sönmez Kutlu), Ankara. Kitâbiyât Yay., 2003, ss. 89-118; Kutlu, Sönmez, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Sorunu 1*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, ss. 391-440; Tan, Muzaffer, "Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/2 (2008), ss. 121-152.

2. 1. Hadis Kullanımı Suretiyle Ehl-i Ehvâ ve Bid'at Tanımlaması

Risâle salat ve selam ifâdelerinin ardından bir hadis ile başlamaktadır. Bu hadise göre, Hz. Peygamber, “*Kim İslâm'da yeni bir şey ihdas ederse, o helak olmuştur. Kim bir bid'at çıkarırsa o dalâlete düşmüştür ve kim de dalâlete düşerse o cehennemdedir.*” buyurmaktadır. Müellif bu hadisin hemen ardından “*hevâ ve bid'at sahipleri (ashâbu'l-ehvâ ve'l-bid'a) 6 sınıftır*” diyerek, risâlede zikredeceği fırkaların -kendi mensup olduğu fırka hariç- hepsinin hadiste beyan edilen dîni konularda yeni şeyler ihdas ettikleri için helak olan, bid'at çıkardıkları için dalâlete düşen ve böylece cehennemlik olan gruplar olduğunu söylemek istemektedir. Böylece yazar ortaya belli bir paradigma koymaktadır. Buna göre, diğer itikâdî fırkaların hepsi dinde yenilik çıkarmışlardır ve cehennemliktirler. Hadis yardımıyla Ehl-i Hak/Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat - Ehl-i Dalâlet/Ehl-i Ehvâ ve'l-Bid'a ayrımı yapılmakta, diğer fırkalara yönelik dışlayıcı bir bakış ortaya konmaktadır. Aslında yazar bir nevi hadiste işaret edilen bu cehennemlik grubun kimler olduğu ve hangi görüşleri savunduğu konusunda bir bilgi sunmak istemektedir. Yoksa bu fırkaların nasıl ortaya çıktığı, İslâm düşüncesine ne gibi etki ve katkı yaptıkları vs gibi durumlar onun ilgisi dışındadır.

2. 1. 73 Fırka Hadisinin Esas Alınması

Müellif, daha sonra *Ashâbu'l-ehvâ ve'l-bid'a* olarak isimlendirdiği hadiste de işaret edilen İslâm dininde yenilik ve bidat çıkarmış, böylece cehennemlik olmuş fırkaların pek çok sınıftan oluştuğunu belirttikten sonra bu fırkaların belli başlılarının 6 tane olduğunu söyleyerek bunları Hâriciyye, Râfızıyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürciyye şeklinde sıralar. Bu altı ana fırkanın herbirinden 12'şer fırka doğmuş ve “*Allâh'ın tevhid sebebiyle merhamet ettikleri hariç*” hepsi cehennemlik olmuştur. Sonra bunlara cehennemden kurtulan fırka (*fırka-i nâciye*) ilave edilmiştir, ki bu da *Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat*'tir. Böylece fırka sayısı 73'ü bulmuş, hadiste zikredilen “*Ümmetim 73 fırkaya ayrılacaktır, biri dışında hepsi cehennemdedir*” ifâdesinin anlamı ortaya çıkmıştır.

İslâm ümmeti içerisinde ortaya çıkan itikâdî oluşumları tanıtmak ve çoğu zaman onların yanlışlığını göstermek amacıyla kaleme alınan bu ve diğer eserlerin pek çoğu, fırkaları tasnif ederken gerek tasnifin şekilsel yapısını gerekse de müellifin diğer mezheplere bakışını belirleyen *73 Fırka Hadisi* diye bilinen hadisi merkeze alarak oluşturulmuştur. Çeşitli rivayet şekilleri bulunmakla birlikte hadisin en meşhur şekli şöyledir:

“*Yahudiler 71 fırkaya ayrıldılar. Birisi Cennet'te, 70'i Cehennem'dedir. Hı-*

ristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71'i Cehennem'de, birisi Cennet'tedir. Muhammed'in nefsi kudret elinde olan Allâh'a yemin ederim ki, şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Birisi Cennet'te, 72'si Cehennem'de olacaktır. Denildi ki: Ey Allâh'ın Resulü! Onlar kimlerdir? Buyurdu ki: Cemaattir."¹³

Bu hadis, itikâdî fırkaların tasnifinde ve bu fırkalara yönelik ilişkinin belirlenmesinde İslâm âlimleri üzerinde çok derin etkiler bırakmıştır. Hadis karşısında bu hadisin sıhhatini kabul edenler büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. İbni Hazm gibi hadisin sahih olmadığını kabul eden müelliflerin yanında bu hadisten hiç bahsetmeyen ve yaptığı fırka tasnifinde esas almayan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî gibi âlimler de mevcuttur.

Hadisin sıhhatini kabul edenler içerisinde de hadiste zikri geçen 73 rakamının gerçek bir sayıya mı yoksa çokluğa mı işaret ettiği noktasında iki farklı tavır benimsenmiştir. Bunların çoğu sayının hakikat ifâde ettiğini düşünmüş ve İslâm ümmetinin gerçekten 73 adet fırkaya bölündüğünü kabul ederek, bu sayıya ulaşan fırka tasnifleri geliştirmişlerdir.

Hanefiler de itikâdî fırka tasniflerinde 73 Fırka Hadisini merkeze alırlar ve bu hadiste geçen 73 rakamının hakikat ifâde ettiğini kabul ederek bu sayıya ulaşan bir tasnif yaparlar. Bu hadis, aslında onu sahih kabul eden İslâm âlimlerinin sadece fırka tasniflerini değil diğer mezheplere bakışımı ve hakikat algılarını da şekillendirmiştir. Buna göre hakikat tektir ve kurtuluşa eren tek bir fırka vardır. Kurtuluş bireysel değil grup halinde gerçekleşir ve kurtuluş itikâdî anlamda belli prensiplerin benimsenmesine bağlıdır. Diğer fırka mensupları ne kadar samimi ve salih amel sahibi olsalar da *fırka-i nâciye* olarak belirlenen fırkaya mensup olmadıkları için kurtuluşa eremeyeceklerdir.¹⁴ Hanefî usulde kurtuluşa eren fırka *Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat*'tir. Diğer fırkalar batıldır ve cehenneme gidecektir. Nitekim ele aldığımız risâlenin başında bu hadise göndermede bulunulmuş, yapılacak tasnifin hadisin doğruluğunu ortaya çıkaracağına imada bulunulmuştur.

73 fırka hadisinin merkeze alınmak suretiyle, hadiste geçen sayının mecaz veya kesretten kinaye olmayıp hakikat ifâde ettiğini kabul ederek, bu sayıyı tamamlamak için 6 ana fırka ve onların her birine 12'şer kol takdir ederek

¹³ İbn Mâce, Fiten, 17.

¹⁴ 73 Fırka Hadisinin gerek itikâdî fırka tasniflerinde gerekse de müelliflerinin zihniyetinde meydana getirdiği etki için bkz. Gömbeyaz, Kadir, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/ 2 (2005), ss. 147-160.

bunlara kurtuluşa eren fırkayı -ki bu, müellifin mensup olduğu fırkadır- da ilave eden bu tasnif, özellikle Hanefî âlimler tarafından tercih edilmiştir¹⁵ ve $6 \times 12 + 1 = 73$ şeklinde formüle edilebilir.

2. 3. İtikâdî Fırkaların “ $6 \times 12 = 72 + 1 = 73$ ” Formülüyle Tasnifi

73 fırka hadisini fırak eserlerinin ana merkezine konduran ve hadiste geçen sayının hakikat ifâde ettiğini göstermeye çalışan müellifler bu sayıya ulaşmak için farklı usuller geliştirmişlerdir. Mesela, Berbehârî (ö. 329/941), Âcurrî (ö. 360/970), İbni Batta (ö. 387/997) ve Seksekî (ö. 683/1284) gibi müellifler, fırka-i nâciyenin dışındaki ana fırkaların 4'e, onların da kendi içinde 18 kola ayrıldığını söyleyerek, 4×18 formülüyle 72 sayısına ulaşmışlarken;¹⁶ İsmâilî müellif Ebu Temmâm (ö. IV/X. yy), fırka-i nâciye olan *Ehl-i Bâtın*'ın dışında tespit ettiği 11 fırkayı, 3 ana ihtilâf konusu altında 24'er kola ayırarak tasnif etmekte, 72 sayısını 3×24 formülüyle bulmaktadır. Bu tür kalıpları kullanmamakla birlikte 73 sayısına farklı şekilde ulaşan yazarlar da vardır. Mesela, Malatî (ö. 377/987), fırkaları Zenâdika (5), Cehmiyye (8), Kaderiyye (7), Mürcie (12), Râfıza (15) ve Harûriyye (25) şeklinde ele almak suretiyle 72'yi bulmaktadır.

Bunların dışında Hanefî kimliği ile ön plana çıkmış Ebu Mutî' Mekhûl en-Nesefî (ö. 318/930), Keşşî (ö. V/XI. yy), Irakî (ö. VI/XII. yy), Birgivi (ö.

¹⁵ Bu tasnifi Hanefî âlimler dışında görmek pek mümkün değildir. Bu, bir nevi Hanefî kimlikle özdeşleşmiş bir tasniftir. Öyle ki, Hanefî olup da Mu'tezilî-Eş'arî Tasnifi veya başka tasnif geleneklerini tercih edenler bulunsa da Hanefî olmayıp Hanefî tasnifini eserine taşıyan müellif yok gibidir. Bunun bir istisnası gibi duran Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî'dir (ö. 597/1201). *Telbisü İblis* isimli eserinde 6×12 'li Hanefî fırka tasnifi nakledilmiştir (bkz. İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, 2 bsk., Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1413/1992, ss. 19-22). Ancak Muzaffer Tan'ın da belirttiği gibi eserin tamamı incelendiğinde, İbnü'l-Cevzî'nin bu tasnif sistemine riayet etmediği, hatta çok daha farklı bir tasnif içerisinde çalıştığı görülmektedir. Muhtemelen bu bölüm eserin aslında bulunmayıp sonradan bir şekilde ilave edilmiş olabilir. (Tan, Muzaffer, “Geç Dönem Hanefî-Mâturidî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risâle: *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlat*”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1 (2009), ss. 185-186).

¹⁶ Çoğunlukla Hanbelî müelliflerin tercih ettiği bu fırka tasnifine göre, fırka-i nâciye olan As-habu'l-Hadis dışında kalan helak olacak fırkalar Ravâfız-Havâric-Kaderiyye-Mürcie şeklinde 4 ana fırkadan oluşmaktadır ve bunların her biri 18 kola ayrılmaktadır. Genelde bu alt kollar müelliflerce zikredilmez. Bu tasnif, Âcurrî tarafından Yusuf b. Esmat'a (ö. 192/807) dayandırılmıştır (Âcurrî, Ebu Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Bağdâdî, *eş-Şerî'a*, (thk. Muhammed Hâmid el-Fakıy), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983, s. 15). Watt, tasnifin Abdullâh b. Mübarek'e (ö. 181/797) isnad edildiğini belirtirken (Watt, *The Formative Period*, s. 58); Lewinstein, Yusuf b. Esmat, Abdullâh b. Mübarek ve Ebu Hâtım Muhammed b. İdris er-Râzî'yi (ö. 277/890) adres olarak gösterir (Lewinstein, Keith, “Notes on Eastern Hanafite Heresiography”, s. 584, 9 nolu dipnot).

981/1573) gibi bazı yazarlar da fırka-i nâciye dışındaki ana fırkaları 6'ya, onları da kendi içinde 12'ye ayırarak 72 sayısına 6x12 formülüyle ulaşımlardır. Bu formüle göre *hevâ ve bid'at sabibi* fırkaların başlıcaları 6 tane olup bunların her biri 12'şer kola ayrılmış, böylece toplam 72 sayısına ulaşımlardır. Bunlara cehennemden kurtulacak olan fırkanın (*fırka-i nâciye*) da ilavesiyle hadiste beyan edilen 73 sayısına ulaşılmakta, nihayetinde cehennemlik 72 sapık fırka ile kurtuluşu eren fırka açıklanmış olmaktadır.

Bu formül, Hanefî Fırak Geleneği'nin en temel özelliği olup, alâmet-i fârikasıdır. Hem ana fırkaların isimleri hem de alt kollarının isimleri çoğu zaman aynıdır. Zaman zaman bazı eserlerde ana fırkaların ve alt kollarının isimlerde bazı değişiklikler olsa da ana şablon her zaman korunur. Ana fırkaların sayısı fırka-i nâciye hariç asla 6 sayısını geçmez. Hâriciyye bazen Harûriyye veya Nâsibiyye; Kaderiyye bazen Mu'tezile; Cehmiyye bazen Muattıla ile yer değiştirir. Bu altı fırkanın sıralamasında da eserden esere farklılık görülebilir.

Ele aldığımız risâlede, müellif hevâ ve bid'at ehli fırkaların başlıcalarının 6 tane olduğunu söyleyerek onları Hâriciyye-Râfizîyye-Kaderiyye-Cebriyye-Cehmiyye-Mürciyye şeklinde sıralar. Daha sonra sırasıyla bu ana fırkaları tek tek alt kollarıyla birlikte ele alır.¹⁷

Hanefî fırka tasnifinin ilk kez kim tarafından yapıldığı belli değildir. Bazı kaynaklar tasnifi Ebû Hanîfe'ye dayandırsa da,¹⁸ bunu doğrulayabilecek delillere henüz sahip değiliz. Ancak tasnifin Hanefilerce asırlar boyunca sadakatle korunduğunu, Eş'arîlerin aksine ana yapısının değiştirilmeksizin tekrarlandığını söyleyebiliriz.¹⁹ Hanefî tasnifinin elimize ulaşan ilk örneği Ebû Mutî' Mekhûl

¹⁷ Bu alt kollarının isimleri için bkz. Ek 1.

¹⁸ Birgivi, Muhammed b. Pîr Ali, *Tuhfetü'l-müsterşidin fi beyâni mezâhibi fırakı'l-müslimin*, (nşr. Avni İlhan), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI (1989), s. 200.

¹⁹ Eş'arî müellifler itikadî fırka tasnifi konusunda oldukça üretken ve yenilikçidirler. Hicrî sekizinci asra kadar birbiriyle aynı tasnifi tekrarlayan iki Eş'arî müellif bulmak zordur. Hanefî tasnifinin gerçek hayattan olabildiğince kopuk ve donuk bir tasnif olmasına rağmen Hanefî âlimlerce özenle korunmuş olması, acaba gerçekten bu tasnifin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu mu düşünüyorlar sorusunu akla getirmektedir. Fakat bu bilginin Birgivi gibi oldukça geç bir dönem âlimi tarafından dile getirilmesi ve tespit edebildiğimiz kadarıyla daha önceki Hanefilerce söz konusu edilmemiş olması tasnif ile Ebû Hanîfe arasında bir ilişki kurmamızı zorlaştırmaktadır. Ancak buna rağmen "Birgivi'nin ifadesinin tarihî bir gerçeği tespitten ziyade, tarihin geriye doğru işletilerek söz konusu fırak geleneği için Ebû Hanîfe'yi başlangıç noktası olarak alma arzusundan kaynaklandığı" (bkz. Aydınlı, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıncılığı*, Çorum: Hitit Kitapevi, 2008, ss. 124-125) yargısına da hemen ulaşmak kolay değildir.

en-Nesefî'nin (ö. 318/930) *er-Redd alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ* adlı eseridir.²⁰ Ancak onun bazı ifâdeleri,²¹ bu tasnifi başka kaynaktan aldığına ve ilk kez ona ait olmadığına işaret etmektedir. Bâbertî'ye nispet edilen risâledeki ana fırkalar ile Ebû Mutî'nin eserindekiler karşılaştırıldığında sıralamasının aynı olduğu, sadece isimlendirmelerde bazı küçük değişikliklerin yer aldığı görülmektedir. Ebû Mutî'ye göre ana fırkalar, Harûriyye, Ravâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürchie şeklindedir.²² Ancak iki eser mukayese edildiğinde Ebû Mutî'nin eseri oldukça tafsilatlıdır, her fırkanın görüşüne “*el-Cemâ'a şöyle demiştir...*” diyerek karşılıklar verilmiş ve zaman zaman fırkaların görüşleri hakkında farklı bilgiler sunulmuştur.

2. 4. Fırkaların Sunumu

Müellif, risâlede sırasıyla her bir ana fırkayı alt kolları ve onlara nispet ettiği birer görüş ile birlikte zikretmek suretiyle tasnifini gerçekleştirir. Bu tasnifte dikkat çekici nokta, her bir alt kolun tek bir görüşünün verilmesi ve bu görüşler üzerine herhangi bir değerlendirme yapılmamasıdır. Bazı Hanefî tasniflerinde muhalif fırkanın görüşü verildikten sonra müellifin mensup olduğu fırkanın bu görüşe yönelik itiraz ve cevabı sunulur. Ancak bu risâlede fırkaların görüşlerinin verilmesiyle yetinildiği, onlara bir cevap verme gereği duyulmadığı görülmektedir.

Hanefî fırka tasniflerinde çoğu zaman her fırka tek bir görüşle tanımlanır. Ayrıca bir ana fırkanın belirleyici fikri ile alt kollarına nispet edilen görüşler arasında bir bağlantının olması gerekmez. Çoğu zaman bir fırkaya nispet edilen görüşün bağlı olduğu ana fırkayla veya diğer kardeş alt-fırkaların görüşleriyle bir alakasının olup olmadığını tespit etmek çok güçtür. Mesela risâlede, Cebriyye fırkasının bir alt kolu olan Habibiyye fırkasının “*seven kişi sevdiğini hiçbir şeyden men etmez*” görüşünü savunduğu belirtilmiştir.²³ Ancak bu görüşün Cebriyye fırkası ile alakasının ne olduğu, bu fırkanın bu görüşü niye savunduğu, hangi bağlamda dile getirdiği ve nereye varmak istediği gibi sorulara bir cevap aranmamıştır. İlk bakışta böyle bir görüşün müstakil bir itikâdî fırka olmayı

²⁰ Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl, *er-Redd ala Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ*, (nşr. Marie Bernard), *Annales Islamologiques*, XVI (1980), ss. 39-126.

²¹ “*Belaganâ 'an tesmiyetihim ennehum sittetu esnâfin...*” Nesefî, *er-Redd*, s. 60. Ayrıca bu kanaati destekleyen diğer argümanlar için bkz. Lewinstein, “Notes on Eastern Hanafite Heresiography”, s. 591; Tan, “Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği...”, s. 123.

²² Nesefî, *er-Redd*, s. 60.

²³ Babertî, *Risâle fî beyâni'l-mezâhibi'l-bâtüle*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, no. 656, vr. 223a.

gerektirebilecek bir mahiyet arzetmediği de ortadadır. Dahası cehennemlik olduğu baştan ilan edilmiş bir fırka, böyle bir görüşü savunmakla bid'at ve dalâlet ehli olmayı ve nihayetinde cehennemlik olmayı nasıl hak etmektedir?

Fırkaların sunumu ile alakalı olarak bu risâle ve onun dâhil bulunduğu Hanefî fırak geleneği ile diğer gelenek ve tasnifler mukayese edildiğinde, diğer tasniflerde ve özellikle Eş'arî gelenekte fırkaların, tüm görüşleriyle ifâde edilmeye çalışıldığı görülecektir. Bir ana fırkanın tüm alt kolları o ana fırkanın temel prensiplerini paylaşmakta, bazı tâlî konularda ayrılmaktadırlar. Alt kolların farklılaşma noktalarını benimsedikleri görüşlerden hareketle takip etmek de son derece mümkündür. Yine alt kolların görüşleriyle ana fırkanın temel temayülü arasındaki bağ her zaman gözetilmektedir.

Öte yandan bazen Hanefî fırka tasnifi ile diğer tasniflerde ortak olarak zikredilen bir fırkanın görüşleri tamamen farklılık arzedebilir. Hanefî geleneğin o fırkaya nispet ettiği görüşü diğer tasniflerde bulmak zaman zaman imkânsızdır. Mesela ele aldığımız risâlede, Hâricîliğin ilk fırkası olan Ezrakıyye, diğer pek çok tasnifte Ezârîka ismiyle geçse de, aynı fırkaya karşılık gelmektedir. Ancak risâlede Ezrakıyye'ye nispet edilen "*vahiy kesildiği için kimin mümin olup kimin olmadığının tespit edilemeyeceği*" görüşünü diğer Hanefî olmayan fırka tasniflerinde bulmak mümkün değildir. Bu durum Hanefî tasnifte pek çok fırka hakkında geçerli bir durumdur ve Hanefî tasnifin bu bilgileri nasıl elde ettiği muammadır.

Fırkaların nasıl ortaya çıktıkları, ne gibi gelişimler ve değişimler yaşadıkları, İslâm düşüncesine katkıları, mezhebin önde gelen isimleri ve faaliyetleri gibi konular hakkında Hanefî gelenekte bilgi bulmak beyhude bir çabadır. Hanefî tasnifi oldukça şekilseldir ve İslâm'ın fırkalaşma tarihine dair hiçbir fikir vermemektedir.

Ele aldığımız risâlede fırka isimlerinin Hanefî geleneğe uygun olarak sonuna *-ıyye* eki getirilerek yapıldığı görülmektedir. Ayrıca birçok fırka ismi, sadece Hanefî geleneğe özgü olup onu diğer gelenek ve tasniflerde bulmak zordur. Nüşhalar arasında zaman zaman fırka isimlerinin farklı okunduğu, bazen diğer Hanefî fırak eserlerinde olandan muhtemelen yanlış okuma sebebiyle farklı yazıldığı görülmektedir.

Müellif ana fırkaların alt kollarını birer görüşle verdikten sonra her bir ana fırkanın temel görüşünü sırasıyla nakleder. Buna göre, Hâriciyye fırkası, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'i lanetleme ve tekfir etme esasına dayanırken; Râ-

fiziyye, Hz. Ebu Bekr ve Ömer'i lanet ve tekfiri; Kaderiyye kaza ve kaderin Allâh'tan nefyedilmesini; Cebriyye ise kulların istitaat ve kudrete sahip olmadığının vurgulanmasını; Cehmiyye, Kur'an'ın yaratılmış olduğu ve Allâh'ın sıfatlarının iptali esasını ve son olarak Mürcie de iman ettikten sonra hiçbir farzın olmadığını merkeze almaktadır.

Risâlenin nüshaları karşılaştırıldığında, bazı önemli sayılamayacak farklılıkların olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, no. 706, vr. 169b-197a'daki nüshada²⁴ ana fırkaların alt kolları görüşleri verilmeksizin sadece ismen zikredilirken, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, no. 656, vr. 223a-223b'deki nüshada ise alt kolların görüşlerine yer verilmiştir. Afyon Gedik Paşa İl Halk Kütüphanesi, no. 18145/6, vr. 38b-40b nüshasında da şekilsel bir tarzda tasnif yapılmıştır.

Risâledeki fırka tasnifi daha önce aynı konuda Hanefî gelenek içerisinde yazılmış eserlerle mukayese edildiğinde, baş kısmında Necmeddin Ebu Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin (460-537/1068-1142) tefsirinden alındığı belirtilen ve çoğu zaman *Risâle fi beyâni'l-mezâhib* adıyla kataloglara kaydedilen müstakil risâledeki fırka tasnifiyle birebir uyduğu görülmektedir.²⁵ Ancak bu risâle, Ebu Hüreyre, Hz. Âişe ve sahabeden bir topluluğun rivayet ettiği belirtilen 73 fırka hadisinin metni ile başlamakta ve sonrasında Bâbertî'nin de kullandığı fırka tasnifine geçmektedir. Buna göre, Bâbertî'nin kendi risâlesinde farklı olarak gerçekleştirdiği şey, öncesinde bid'at ile alakalı yukarıda da zikri geçen hadisin verilmesi, 73 fırka hadisine gönderme yapılması, yapılacak tasnifin ana hatlarıyla belirtilmesi ve ana fırkaların topluca sayımıdır. Tasnifin akabinde de ana fırkaların temel görüşlerinin verilmesi ve dua cümleleriyle sonlandırılmasıdır. Ömer en-Nesefî'ye nispet edilen bu tasnifte ana fırkaların temel görüşleri yer almamaktadır. Hanefî gelenekte daha önceden oluşturulmuş meşhur tasnifin sonraki müelliflerce korunarak tekrarlanması Bâbertî'ye has bir durum olmayıp genel bir temayüldür. Bâbertî'nin de bu temayüle uyduğu Ömer en-Nesefî tarafından yapılan tasnifi birebir alıp başına ve sonuna yaptığı bazı ilavelerle zenginleştirdiği söylenebilir.

Müellif, Nesefî'ye nispet edilen risâleden farklı olarak eserini dua cümlesiyle sona erdirmektedir. Bu cümleler şöyledir:

²⁴ Bu nüsha, çalışmanın sonuna risâle metninin bir örneği olsun diye Ek 2 olarak iliştilmiştir.

²⁵ Krş. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih, No. 5436/9, vr. 46b-47b; Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2817, vr. 69a-69b; Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, no. 3054/8, vr. 54b-55b (*Risâle fi beyâni mezâhibi muhtelifi* adıyla kaydedilmiştir).

“*Bunlar ehl-i ehvâ'nın asıllarıdır. Allâh fazlı ve keremiyle onların hevâlarına uymaktan... bizi korusun. Bizleri kalb-i selim ile mülâki olan kullarından eylesin, bizi fazlıyla cennet-i na'îmiyle rızıklandırsın. Biz, Allâh'tan bizleri din-i İslâm üzere sâbit-i kadem kulmasını isteriz. Bizleri dâr-ı selâm'ına çağırdığı kullardan eylesin. Bu kitâbı, Kerim olan Allâh'a tazarru ederek ve onun 'bizi Müslümanlar olarak öldür ve sâlihler arasında ilhâk eyle' âyetiyle dua ederek tamama erdiriyorum. Bu risâlenin müellifi Şeyh Ekmelüddin'dir. Allâh ona rahmet ve mağfiretiyle acı-sın.*”

Sonuç ve Değerlendirme

Bâbertî'nin hayatından ve eserlerinden bahseden tabakât kaynaklarında zikredilmemesine rağmen bazı kütüphane kayıtlarında Bâbertî'ye nispet edilen küçük hacimli, yazma halindeki bir fırak risâlesini ele alan bu çalışma, öncelikle aidiyet problemi üzerinde durmuştur. Müelliflerin çoğu zaman eserlerinde kendi isimlerini belirtmemeleri, müstensihlerin zaman zaman yanlış kayıt düşmeleri ve bazen de dikkatsizlik gibi sebeplerden dolayı yanlış ve yanıltıcı bilgiler sunabilen ve dolayısıyla güvenilirliği sorgulanabilecek olan kütüphane kayıtlarıyla yetinmemek akademik çalışmanın gerektirdiği bir husustur. Bu nedenle araştırmanın derinleştirilmesi gerekir.

Kaynaklarda zikredilmemesine rağmen eserin Bâbertî'ye ait olabileceğini düşündüren sebep, eserin nüshalarının ekseriyetinde son kısma düşülen “*Bu risâlenin müellifi Şeyh Ekmelüddin'dir*” şeklindeki kayıttır. “*Şeyh Ekmelüddin*” nisbesi bilebildiğimiz kadarıyla Bâbertî hakkında kullanılmaktadır. Bu kayıttan hareketle risâlenin Bâbertî'ye ait olup olamayacağı yazma nüshalardaki kayıtlardan ve risâlenin muhtevâsından hareketle çözümlenmeye çalışılmıştır. Risâlenin yazma nüshaları incelendiğinde kütüphane kayıtları dikkate alınarak bunların üç başlık halinde tasnif edilebileceği görülmüştür. Bunlar Bâbertî'ye nispet edilen nüshalar; yazarı belirtilmemiş, meçhul kalmış nüshalar ve yanlışlıkla başka müellife nispet edilmiş nüshalardır. Bu son gruba giren nüshalar özellikle İbni Kemal Paşa'ya nispet edilmiştir. Nüshalar üzerinde yapılan araştırma eserin İbni Kemal Paşa'ya ait olamayacağını göstermektedir. Nüshalardaki çeşitli ifâde ve notlar Bâbertî'yi işaret etmekte, ayrıca eserde icra edilen Hanefî Fırak Geleneği'nin tipik bir örneği olan fırka tasnifi de bu aidiyeti güçlendirmektedir.

Tam anlamıyla kesinlik olmasa da Bâbertî'ye ait olduğu anlaşılan bu risâlenin muhtevâsına gelince, müellif öncelikle dinde yenilik çıkarmanın (*bid'at*) cehenneme götüren bir dalalet olduğunu bildiren bir hadis metni ile risâleye

başlamaktadır. Ardından 73 fırka hadisini hatırlatan yazar, ana fırkaların 6 adet olup bunlardan her birinin 12'şer kola ayrıldığını, böylece 72 sayısına, kurtuluşa eren fırkanın (*fırka-i nâciye*) da ilave edilmesiyle 73 rakamına ulaştığını ve hadiste belirtilen mananın ortaya çıktığını belirtir. Böylece müellif, hadiste belirtilen İslâm Ümmeti'nin 73 fırkaya ayrılacağı ifâdesini bir nevi ispatlamak ve vakıada gerçekleştiğini göstermek istemiştir. Ayrıca fırka-i nâciye dışındaki 72 fırka cehennemlik olduğu için onların da hangi batıl ve sapkın düşüncelere sahip olduğu bilgisi de sunulmuş olacaktır.

İtikâdî fırka tasniflerinde ($6 \times 12 = 72 + 1 = 73$) formülüyle ifâde edilebilecek bu tasnif türü Hanefî ulemaya özgüdür ve *Doğu Hanefî Fırak Geleneği* veya *Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği* gibi isimlerle anılan usûlün alâmet-i fârikası olmuştur. Bu risâlede de bu usûlün tam anlamıyla uygulandığı görülmektedir. Diğer Hanefî tasniflerle mukayese edildiğinde Bâbertî'nin bu risâlesinin her bir fırkayı tek bir görüşle özetlediği ve bu görüşleri reddetme ihtiyacı duymadığı, oldukça muhtasar bir tasnif olduğu görülmektedir. Yine risâledeki tasnifin, *Risâle fi beyâni'l-mezâhib* adıyla Ömer en-Nesefî'nin tefsirinden alıntılandığı belirtilen başka bir risâlenin nüshalarında yer alan fırka tasnifiyle mukayese edildiğinde birebir aynı olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, Bâbertî, kendisinden önceki önde gelen bir Hanefî âlimin eserinde gerçekleştirdiği itikâdî fırka tasnifini çoğu zaman Hanefî ulemada var olan bir tavır olarak birebir kullandığı; başına bir hadis, son tarafına da ana fırkaların temel görüşleri ile bir dua cümlesi ilave ederek bir fırak risâlesi oluşturduğu söylenebilir.

Çeşitli verilerden hareketle kesin olmamak kaydıyla bu risâlenin Bâbertî'ye ait olduğunu söylememiz mümkündür. Geriye kaynaklarda niçin Bâbertî'ye böyle bir risâlenin nispet edilmediği sorusu kalmaktadır. Buna, risâlenin bilinmiyor olması, diğer kitap ve risâlelerine kıyasla oldukça küçük bir hacme sahip oluşu nedeniyle Bâbertî'nin eserleri arasında zikredilecek kadar kayda değer görülmemiş olması veyahut da tespit edebildiğimiz kadarıyla Ömer en-Nesefî'nin tefsirinde yer alan ve daha sonra müstakil bir risâle haline getirilen fırka tasnifinin bu risâlede aynıyla tekrarlanmış olmasının eseri zikre değer kılınmaması gibi cevaplar sunulabilir. Sorunun cevabı ne olursa olsun, bu fırak risâlesi Ekmelüddîn Bâbertî'nin eserleri arasında zikredilmemiş ve onun bir fakih, mütekellem, şârih vs gibi ilmi ünvanlarının yanında bir fırak yazarı da olduğu hususu gizli kalmıştır. Hanefî mezhebinin sıkı bir müntesibi olduğunu bildiğimiz Bâbertî, bu özelliğini, Ömer en-Nesefî'nin tefsirinde yaptığı fırka tasnifini esas alarak, baş ve son kısımlarına bazı ilaveler yapmak suretiyle oluşturduğu bu fırak risâlesinde de göstermiş ve Hanefî Fırak Geleneği'nin tipik bir örneğini vermiştir.

Kaynakça

Yazmalar

Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Risâle fi beyâni'l-mezâhibi'l-bâtüle ke'r-Revâfız ve'l-Havâric* adıyla, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, no. 656, vr. 223a-223b.

_____ *Ehlül-Ehvâ ve'l-Bid'aya Ait Bir Risâle* adıyla, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, no. 706, vr. 196b-197a.

_____ *Risâle fi ashâbi'l-ehvâ ve'l-bida'* adıyla, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, no. 771, vr. 98a-99a.

_____ *Risâle fi beyân firaki'z-zelle* adıyla, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2817, vr. 67b-68a.

_____ *Risâle fi beyân farki'z-zelle* adıyla, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2851, vr. 55b-57b.

_____ *Risâle fi asli'l-ehvâ ve'l-bida'* adıyla, Konya İl Halk Kütüphanesi, no. 218/1, vr. 1b-4a.

_____ *Risâle fi aksâmi'l-esnâfi'l-mezâhib* adıyla müellifi belirtilmeksizin, Süleymaniye Kütüphanesi, A. Tekelioğlu, no. 872, vr. 195b-196b.

_____ *Risâletül-Fırak el-Zallati* adıyla müellifi belirtilmeksizin, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3796/28, vr. 94b-95a.

_____ *Risâle fi'l-fırak zalla* adıyla müellifi belirtilmeksizin, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, 722/2, vr. 26a-27b.

_____ *Risâle fi beyâni'l-firaki'd-dâlle* adıyla müellifi belirtilmeksizin, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, no. 18145/6, vr. 38b-40b.

_____ *Risâle fi'l-firaki'd-dâlle* adıyla ve yanlılıkla İbni Kemal Paşa'ya nispetle, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, no. 3711/20, vr. 114b-116a.

İbni Kemal Paşa, Ahmed Şemseddin, *Resâilü İbni Kemâl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, no. 186.

_____ *Resâilü İbni Kemâl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, no. 1028.

_____ *Resâilü İbni Kemâl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, no. 1031.

_____ *Resâilü İbni Kemâl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, no. 653.

_____ *Resâilü İbni Kemâl*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, no. 5999.

Nesefî, Ebû Hafs Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *Risâle fi beyâni'l-fırak ve'l-mezâhib* adıyla, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih, No. 5436/9, vr. 46b-47b.

_____ *Risâle fi beyân firaki'z-zelle* adıyla, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2817, vr. 69a-69b.

_____ *Risâle fi beyâni mezâhibi muhtelifi* adıyla, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, no: 3054/8, vr. 54b-55b.

- *Matbu Kaynaklar*

Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdâdî, *eş-Şerî'a*, (thk. Muhammed Hâmid el-Fakıy), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.

Aytekin, Arif, "Bâbertî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IV/377-378.

Aydınlı, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Çorum: Hititkitap Yayınevi, 2008.

Birgivi, Muhammed b. Pîr Ali, *Tuhfetü'l-müsterşidin fi beyâni mezâhibi fırakî'l-müslimin*, (nşr. Avni İlhan), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI (1989), ss. 194-215.

Gömbeyaz, Kadir, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2 (2005), ss. 147-160.

İbni Hacer el-Askâlânî, *İnbâu'l-gumr bi ebnâi'l-'umr*, I-IV, (thk. Hasan Habeşi), Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1389/1969.

_____ *ed-Dürerü'l-Kâmine fi Ayâni'l-Mieti's-Sâmine*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1414/1993.

İbni Kemal Paşa, Şemsüddîn Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa, *Risâle fi tafsilî'l-fırakî'l-İslâmiyye*, *Hamsü Resâil fi'l-fırak ve'l-mezâhib* içerisinde 3. risâle olarak, (thk. Seyit Bahçivan), Kahire: Dâru's-Selâm, 1425/2005.

İbni Tagriberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddîn Yûsuf, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mü'lûki Mısr ve'l-Kâhire*, (nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahman b. Ali, *Telbisü İblis*, 2. bsk., Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1413/1992.

İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zeheb fi abbâri men zeheb*, I-X, (thk. Abdülkâdir el-Arnâût & Mahmûd el-Arnâût), Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1413/1992.

Kumbasar, H. Murat, "Ekmelüddîn Bâbertî ve Ebû Hanife İle İlgili Bir Risalesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 13/41 (Güz 2009), ss. 241-250.

Kutlu, Sönmez, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Sorunu 1*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, ss. 391-440.

Lewinstein, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawârij in Two Fırak Tradition*, (Doktora Tezi), Princeton University, 1989.

_____ "Notes on Eastern Hanafite Heresiography", *Journal of the American*

Oriental Society, 114/4 (1994), ss. 583-598. Türkçe Çevirisi: “Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar”, (çev. Sönmez Kutlu & Muzaffer Tan), *İmam Mâturîdî ve Maturidîlik -Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidîlik Mezhebi-*, (Haz. Sönmez Kutlu), Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003, ss. 89-118.

Makrîzî, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat vel-âsâr*, I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Neseî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl, *er-Redd ala Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ*, (nşr. Marie Bernard), *Annales Islamologiques*, XVI (1980), ss. 39-126.

Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Bugyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nühât*, I-II, 2. bsk. (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.

Tan, Muzaffer, “Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/2 (2008), ss. 121-152.

_____ “Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risâle: *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât*”, *Fırat Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1 (2009), ss. 181-202.

Watt, *The Formative Period of Islamic Thought*, UK: Oneworld Publication, 2002.

Yıldırım, Arif, “Ünlü İlim ve Fikir Adamı Bayburtlu Şeyh Ekmelüddîn Muhammed Bâbertî'nin Yazma 73 Fırka Risâlesinin Karşılaştırmalı ve Açıklamalı Terçümesi”, *10. Yılında Bayburt Vilayeti Sempozyumu (17-19 Temmuz 1999)*, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2002, II/97-113.

Ek 1: Ekmelüddin el-Bâbertî'ye Nispet Edilen Fırak Risâlesindeki Fırka Tasnifi

Bâbertî / Risâle fî ashâbi'l-ehvâ ve'l-bid'a						
	Hâriciyye	Râfızîyye	Kaderiyye	Cebriyye	Cehmiyye	Mürciyye
1	Ezrakîyye	Alevîyye	Hamrîyye	Muztarriyye	Mu'attılıyye	Târikiyye
2	İbâdiyye	Emriyye	Seneviyye	Efâliyye	Mültezimiyye	Sâibiyye
3	Hâzîmiyye	Şî'iyye	Keysâniyye	Ma'îyye	Vâridiyye	Râciyye
4	Tağlebiyye	İshâkiyye	Şeytâniyye	Merfûiyye	Hârikîyye	Şakkiyye
5	Halefiyye	Zeydiyye	Şerikiyye	Neccâriyye	Mahlûkiyye	Beyhesiyye
6	Kûziyye	Abbâsiyye	Vehmiyye	Mennâiyye	Gayriyye	İlmiyye
7	Kenziyye	İsmâ'îliyye	Râvendîyye	Kesliyye	Fânîyye	Mebğûdiyye
8	Mu'tezile	İmâmiyye	Nâkisiyye	Sâbikiyye	Zenâdikiyye	Müstesniyye
9	Meymûniyye	Mütenâsihiyye	Müteberriyye	Habîbiyye	Lafziyye	Eseriyye
10	Muhakkîmiyye	Lâ'iniyye	Bâsitiyye	Havfiyye	Vâkıfiyye	Bid'iyye
11	Ahnesiyye	Ric'iyye	Nâzîmiyye	Fikriyye	Merisiyye	Müşebbihiyye
12	Şimrâhiyye	Merâisiyye	Mu'tezile	Husniyye	Kabriyye	Haşviyye
FIRKA-İ NÂCİYE: EHLUS-SÜNNE VEL-CEMÂ'A						

Ek 2 : Ekmelüddin el-Bâbertî'ye Nispet Edilen Fırak Risalesinin Bir Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, no. 706, vr. 196b-197a.

